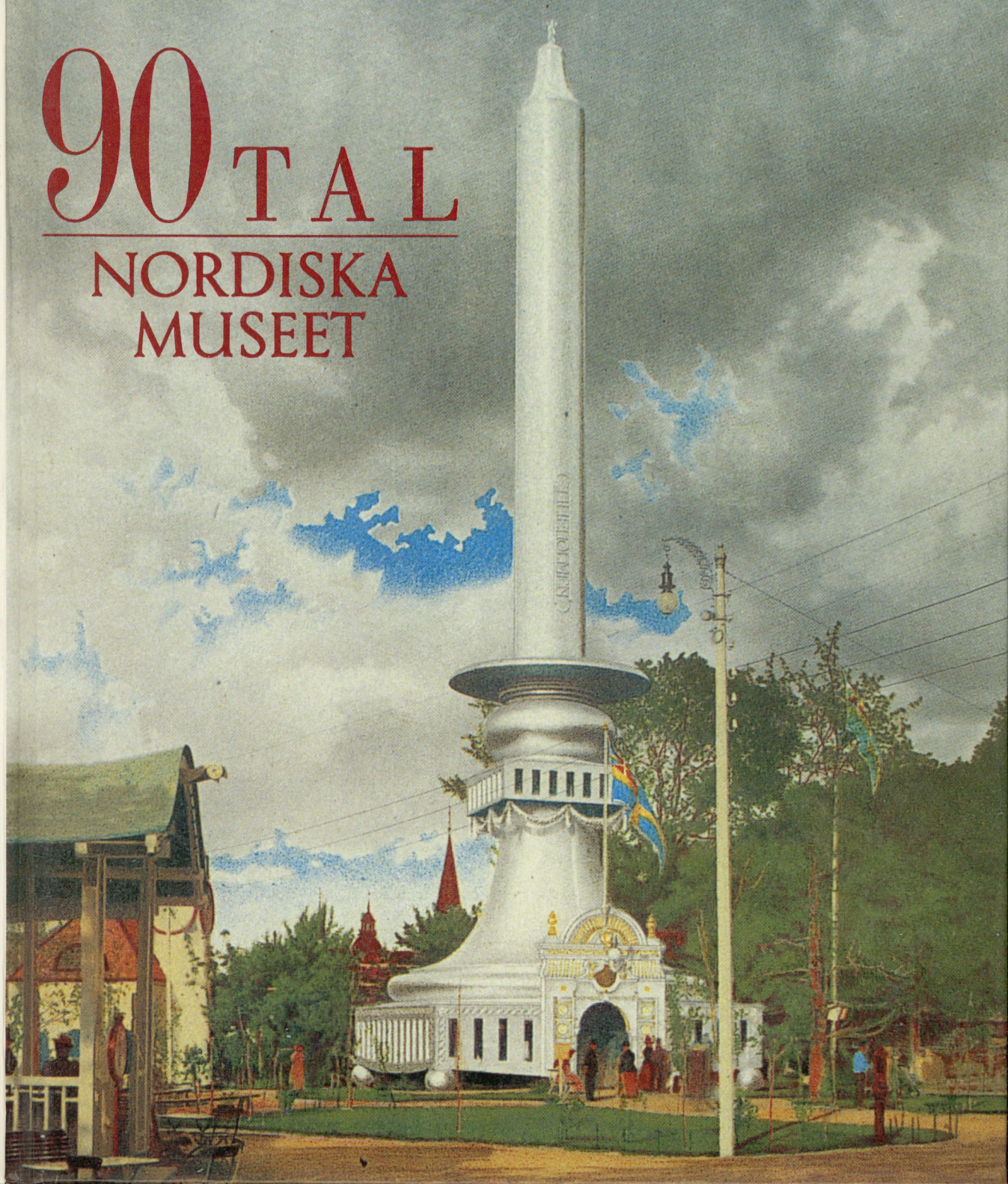

FATABUREN 1991

90 TAL

NORDISKA
MUSEET

90 TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991

ISBN 91 7108 303 0

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

Utgångs-Biljett

Min äkta man *Gustaf Peterson*
har, efter enträgen bön och efter att en längre tid
hafva visat ett godt uppförande, erhållit min sär-
skilda tillåtelse att vara ute i afton efter kl. 10,
dock icke senare än till kl. 12 f. m.

Sagmu Peterson
Hans bättre hälft.

OBS.! Skulle någon träffa min ofvannämnde man på opassande
ställen eller med ringen i vestfickan, beder jag a't man
må meddela mig det, då sådant är honom strängt förbjudet.

tillhörande spritutskänkning – något som även förekom i pau-
serna på Kungliga Operan – påstods i den allmänna debatten
leda till ungdomens såväl som kulturens förfall. Varietéernas
sedeslöshet sägnifierades i massmedia, precis som många nutida
beskrivningar av ett öldränkt bar- och nattklubbsliv eller det sena
1930-talets bannlysningar av jazz och "dansbancelände" (jfr
Frykman 1988).

Stockholm i slutet av förra seklet hade börjat likna en storstad.
Industrialismen hade satt sina spår, verkstadsindustrier hade
etablerats på malmarna, på Kungsholmen och på Söder. Det var
många faktorer som samverkade till att det nu också började växa
fram en nöjesindustri, som till stora delar var koncentrerad till
Stockholm, men med förgreningar till landsortsstäderna. I Stock-
holm fanns publiken. Folkmängden hade ökat drastiskt de
senaste decennierna och, det intensiva spekulationsbyggandet till
trots, hade ännu inte den enorma trångboddheten avvärijts.
Många inflyttade landsortsungdomar bodde inhysta och var
under sin fria tid hänvisade till livet på gatan eller till de offent-
liga lokalerna. Och även om arbetsdagarna vid verkstäderna, på
kontoren eller bakom butiksdiskarna var långa, så var kvällar,
nätter och söndagar fria. Den verkstadsarbetare som inte hade
råd att gå på varieté kunde åtminstone bedriva några lediga
timmar på närmaste brännvinskrog eller utnyttja något av de
många gratisnöjen som stod till buds som kungakorteger, begravn-
ingståg eller söndagsutflykt i det gröna under sommarhalvåret.

Sveasalen vid Hamngatan, blev några korta år på 1890-talet en av de största och mest populära varietélokalerna i Stockholm. Efter öppnandet 1888 hade dess ägare byggmästaren C. O. Lundberg först gjort försök med seriösa konserter, men publiken uteblev. Istället bytte Lundberg ut Beethoven mot varietévärldens akrobater, jonglörer och chansonetter. Huset revs 1913 för att lämna plats för Nordiska Kompaniet. Foto Stockholms Stadsmuseum.

NÖJESUTBUDET

Om lördag skall jag som du vet på bolagsstämma med Ångslupsbolaget, och med släptåg med den följer väl en middag på Operan.

Din tillgivne Gustaf.

Morföräldrarna bodde under 1890-talet vid Stadsgården. Morfar var disponent för Södermalms bad- och tvättinrättning som låg vid Bastugatan. Han hade också engagerat sig i stans sjökommunikationer, satt med i Ångslupsbolagets styrelse. Från Stadsgården kunde Gustaf Petterson ta färjan direkt till nedre Normalm för bolagsmiddagen i det nybyggda Operahuset, till Kungliga Dramatiska teatern vid Kungsträdgården eller till Blancs café.

”Typer och personer” från Sveasalens varietésalong tecknade av Oscar Keen för Ny Illustrerad Tidning 1890.

Till Berns salonger, där August Meissner hade givit populära konserter sedan decennier tillbaka eller till konkurrenten, Sveasalen vid Hamngatan, varietéernas verkliga högborg. Morfar kunde även ta färjan till en för de flesta stockholmare nästan okänd trakt (Lundin 1890 s. 292) för att besöka Kungsholmsteatern. Den utflykten var dock högst osannolik. Kungsholmen med sina verkstäder och sjukhusbyggnader hade ett alltför dåligt rykte vid

Enligt ett samtida "vittne" bestod varietépubliken av yngre män ur societeten "som ej var värda mera än en balbjudning" samt "resande, de nyfikna och de personer som aldrig bli bortbjudna hvarken på middagar eller baler". Programblad i Nordiska museets arkiv.

NOVILLA VARIETÉ.

Hvarje afton kl. 7,45—11:

Varieté-Föreställning.

Direktör: *Aug. Sandberg.*
Kapellmästare: *H. W. Conné.*

PROGRAM.

- 1.) Musik.
- 2.) *Anna Bergfors*, Soubrette.
3. *Herr och Fru Sandberg*, Duettister.
4. *Julia Nilsson*, Svensk Chansonett.
- PAUS. —
6. Musik.
7. *Iris och Albion*, Strabatgymnaster.
8. *Hilding Nihlén*, Svensk Kuplettsångare.
9. *Hulda Malmström*, Svensk Chansonett.

— PAUS. —

10. Musik.
11. *Anna Bergfors*, Soubrette.
12. *Herr och Fru Sandberg*, Duettister.
13. *Lars Bondeson*, Bondkomiker.
14. *Julia Nilsson*, Svensk Chansonett.
- PAUS. —
15. Musik.
16. *Hilding Nihlén*, Svensk Kuplettsångare.
17. *Hulda Malmström*, Svensk Chansonett.
18. *Lars Bondeson*, Bondkomiker.
19. *Iris och Albion*, Ringgymnaster.
20. Slutgalopp.

 Möjliga förändringar af programmet förbehållas.

OBS.! Under pauserna serveras ä Gallerierna samt i Smärmmen.

OBS.! *Supéer* serveras i salongen efter föreställningens slut och kan beställning därom göras under aftonens lopp.

Beställningsveining för Supéer.

denna tid, för att locka till sig teaterintresserade borgare från andra stadsdelar. Om denna och andra avlägset belägna teatrar skrev också Claes Lundin följande rader i sin då nytgivna bok Nya Stockholm (s. 292):

Konsten står väl icke synnerligt högt på dessa scener, men en afton i deras salonger är kanske bättre använd än på många andra förlustelseställen, varieté-teatrane inbegripna...

Verkstadsarbetarna på Kungsholmen begav sig i gengäld både till Djurgårdsslätten och Söders höjder när de ville roa sig:

...tappade man arbetslusten, firade man en dag eller två. Lördagar och söndagar var det Strömparterren och Djurgården som lockade mest. Om vintern var det Mosebacke med sina atletuppvisningar (Verkstadsminnen 1953 s. 70).

DJURGÅRDENS VARIETÉER OCH DESS PUBLIK

Efter bolagsstämman igår kom jag ej hem förrän kl. 1 i natt, det var ganska gemytligt.

Tillgivne Gustaf.

Tog morfar färjan, den som han själv tagit initiativet till, mot Djurgården efter bolagsstämman? Nu på 1890-talet fanns på dessa klassiska nöjesmarker mycket "gemytligt" att välja bland, kanske med undantag för Gröna Lund, då illa beryktat för sitt busliv. År 1891 hade både Skansen och den stora Cirkusbyggnaden, där det så småningom också skulle bli varieté, tillkommit.

Att Skansen — som vi alla sett — skulle gå en så storartad utveckling till mötes var det väl ingen människa som drömde om 1891... Det var ju också ganska primitivt med underhållningen i början. Nergårds-Lasse och Jödde i Jöljaryd hade ju sin givna publik, men ingen orkester fanns, och djurparken var av enklaste slag...

skrev kapellmästaren Hjalmar Meissner i sina memoarer (1939) om Skansens nöjesutbud vid denna tid.

På Djurgården lockade främst varietéteatrarna, Alhambra och Novilla, som slagit igenom i slutet på 1880-talet samt den 1892 invigda stora Kristallsalongen (vid nuvarande Gubbhyllan). Populariteten hängde naturligtvis främst samman med att publiken även kunde dricka sina whiskyroggar och punschalvor — samtidigt som de bjöds på lättsam underhållning i snabbt tempo.

En av de många musikgrupper som uppträdde på varietéteatrarna var Svenska sångsextetten. Här fotograferade under ett uppträdande på Blanchs café vintern 1894. Foto Stockholms Stadsmuseum.

Nyktterheten var det si och så med. Extra populär var Novilla, där herrarna kunde gömma sig med sina för kvällen utvalda damer i speciella loger.

Varietéerna lockade alla samhällsklasser, men främst den välbeställda, men inte alltför bildade medelklassen. Morfar passade in i den målgruppen.

Tro nu inte att det bara var grosshandlare med kontoret på fickan, litteratörer med halvfärdiga romaner och skådespelare med osäkra lönefordringar som bildade det nöjeslystna Stockholm. Nej det fanns ju en hel del förmöget folk också...

var Hjalmar Meissners beskrivning av denna varietépublik. Oavsett samhällsklass så var det troligen få av dem som förstod alla de utländska sångtexter som framfördes.

SALIGNAC
COGNAC

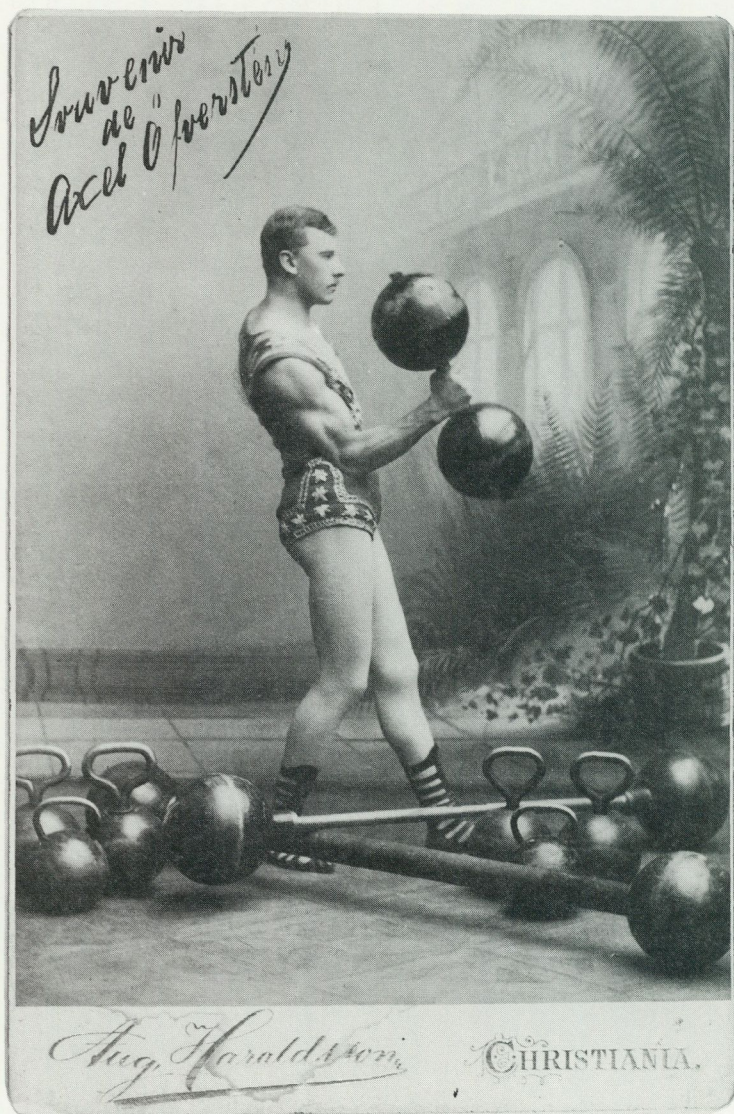
ETABLISSEMENT

SVEA-SALEN

I ett nummer av Ny Illustrerad Tidning från 1890 stod följande notis att läsa om Sveasalen: "När hr C. O. Lundberg den 6 februari 1888 för allmänheten öppnade den ståtliga och i praktfull morisk stil bygda Sveasalen, såsom bekant utförd efter ritningar af den skicklige arkitekten Ludvig Pettersson (efter motiv från Alhambra och Alcazar) riktades hufvudstaden med en ny konsertsal, där hr Andréas Hallén till en början svängde taktpinnen." Affisch i Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Brånvall.

Steget mellan idrottsatlet och varietéartist var kort. Kabinettsfotot, signerat "souvenir de Axel Öfverstén" har också en baksidestext: "Presenterad för honom den 13 mars 93 på Goodtemplarhuset af fru Sjöberg för att han skulle följa mig hem på qvällen från konserten." Foto Aug. Haraldson, Christiania.

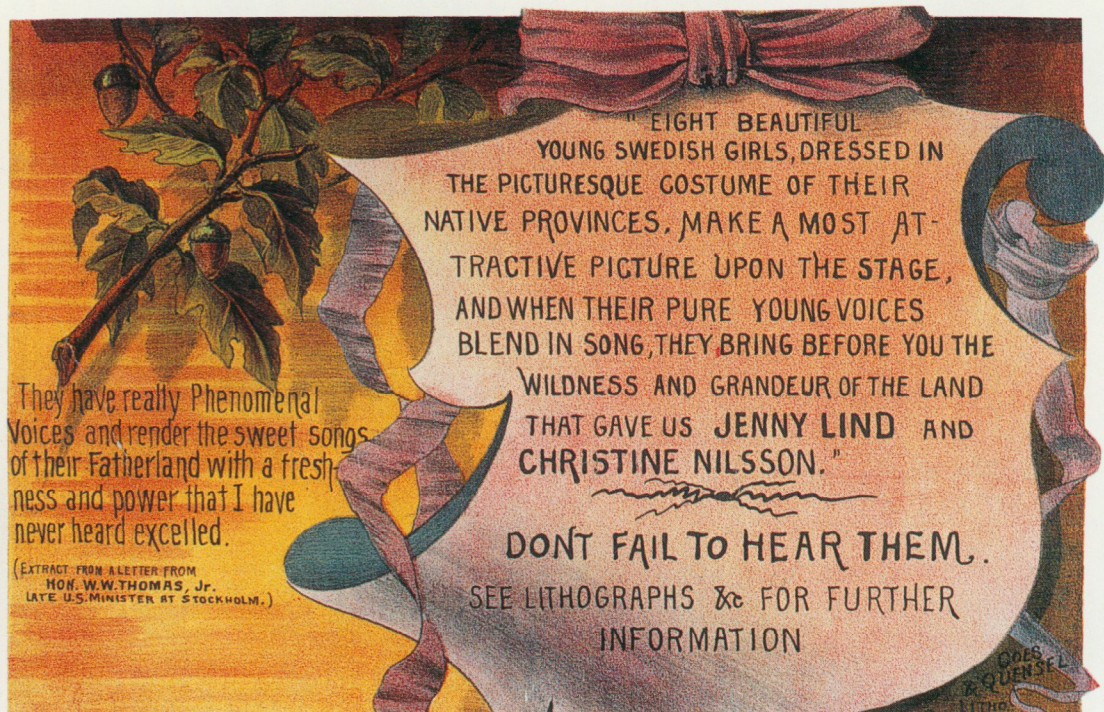

”Man tål ej mer att skåda solida hvita ben, men långa frälsningskjolar vid ljus och lampors sken.” Den nyetablerade Frälsningsarmén var ett tacksamt motiv för skämt på varietéerna. Foto från 1890-talet, Stockholms Stadsmuseum.

CHANSONETTER OCH BONDKOMIKER

Varietéteatrarna överbjöd varandra med sensationella dragplåster, ju internationellare desto bättre. Många artister importerades från varieténs ursprungsland Frankrike, men också från England, Tyskland och Danmark. En varieté-föreställning hade mycket gemensamt med cirkus, tivoli och äldre tiders s.k. tingeltangel. Det som bjöds var en brokig blandning – därav namnet – av akrobater, jonglörer, buktalare och trollkarlar, av franska chansonetter, tyska subretter, danska ”syngepier” och engelska duettister.

" EIGHT BEAUTIFUL
YOUNG SWEDISH GIRLS, DRESSED IN
THE PICTURESQUE COSTUME OF THEIR
NATIVE PROVINCES, MAKE A MOST AT-
TRACTIVE PICTURE UPON THE STAGE,
AND WHEN THEIR PURE YOUNG VOICES
BLEND IN SONG, THEY BRING BEFORE YOU THE
WILDNESS AND GRANDEUR OF THE LAND
THAT GAVE US JENNY LIND AND
CHRISTINE NILSSON."

They have really Phenomenal
Voices and render the sweet songs
of their Fatherland with a fresh-
ness and power that I have
never heard excelled.

(EXTRACT FROM A LETTER FROM
HON. W.W. THOMAS, JR.,
LATE U.S. MINISTER AT STOCKHOLM.)

DON'T FAIL TO HEAR THEM.
SEE LITHOGRAPHS & FOR FURTHER
INFORMATION

GOES & QUENSEL
LITHO.

*Detalj av reklamaffischen för
National Swedish Ladies kon-
sertturné i Amerika år 1889,
Nordiska museets arkiv. Foto
Birgit Brånvall.*

Svenska Panoptikon

NYTT!

SIGGE WULFF

**i sin Original-fin
de siècle-kostym.**

Det stora internationella utbudet fick så småningom även en nationell touche med svenska kuplettsångare, chansonettsångerskor, "strapatsgymnaster" och bondkomiker. De svenska artisterna dök först upp på Djurgårdens varietélokaler. Särskilt Alhambra blev en plantskola. Den unge Sigge Wulff (Sigfrid Lindgren) debuterade där 1890, innan han slog igenom på Berns salonger. Det var på Berns han sjöng om Kalle P, "grilljanne"-snobben med drag gemensamma med det sena 1980-talets yuppie. Sigge Wulff drabbades dock av varietéartisternas yrkessjukdom TBC och dog endast 22 år gammal. Han låg på lit de parade på Hamburger Börs och sörjdes av en stor publik. På Alhambra debuterade även bondkomikern Lars Bondeson (Carl Öhlin). Namnet Bondeson hade han fått av sin upptäckare Sven Ehrling, kapellmästaren på Alhambra. Denne ville troligen skapa associationer till August Bondeson och hans dåtida uppteckningar av bondvisor (Ericson 1971).

"National Swedish Ladies" var åtta folkdräkt-klädda unga svenskor som för hundra år sedan turnerade i Amerika. I sådana här sammanhang var sångutbudet troligen mer svenskt än på de samtida svenska varietéteatrarna. Flickorna hette från vänster Hilma Setterstrand, Maria Hedén, Agnes Starberg, Vilma Lundborg, Maria Sohlberg, Betty Bruce, Emma Carlsson och Amelie Hedén. En av flickornas far var åkare-ålderman från Söder i Stockholm. Reklamaffisch inför konserter i Boston och Chicago år 1889, Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Bränvall.

Sigge Wulff hade en mycket kort men framgångsrik karriär som kuplettsångare. Han upptäcktes på Mosebacke år 1888, engagerades till Alhambra och Victoria-teatern på Djurgården åren därpå, och gjorde sitt stora genombrott på Berns salonger hösten 1891. Han avled dock redan i januari 1892, endast 22 år gammal. Som den dittills "populäraste varietéartist som funnits i Sverige" blev han genast efter sin död en av Svenska Panoptikons attraktioner. Panoptikon låg vid Hamngatan, i samma byggnad som Sveasalen. Annon 1892.

Can-can, den parisiska varieténs symbol, här i svensk tappning på Berns salonger. Laverad tuschteckning av Axel Sjögren omkring 1895, Stockholms Stadsmuseum.

Varieténs saga var all 1896. Avskedet firades stilmässigt på de flesta av Stockholms varietélokaler.

ALHAMBRA

Sista dagen.

Stor afskedsföreställning.

Varieténs afsked.

EPILOG PÅ VERS
af Gustaf Salzenstein
framsäges af
Herr Edvard Unge.

Annars var tidens nationalism och nationalromantik något som främst intresserade den bildade överklassminoritet, som sällan besökte dessa varietéer. Den nationalromantiska vågen inom underhållningsbranschen karaktäriserades främst av körsjungande damer i folkdräkt – gärna på utlandsturné. *Eight beautiful young Swedish girls, dressed in the picturesque costume of their native provinces...* gjorde enligt en bevarad konsertaffisch från Chicago god reklam för det land *that gave us Jenny Lind and Christine Nilsson*. Hundra år senare är det fortfarande mycket populärt att sälja Sverige utomlands med s.k. kulturell underhållning – med folkdräktklädda sångkörers och folkdanslag.

VARIETÉN DOG – MEN ÖVERLEVDE

Morfar dog redan år 1917. Då hade varietéerna sedan länge upphört i Sverige och efterträts av revyerna som ju också hade sina belackare. Den svenska varieténs saga blev kort. Dödsstöten var ett riksdagsbeslut 1896, då all spritutskänkning i samband med föreställningarna förbjöds. Det förbudet upphävdes i princip inte förrän långt in på 1950-talet, och problematiken tycks fortfarande vara högst aktuell: *För mycket folk hotar Stures tillstånd, Stockholmspolitikernas korståg mot spritfloden* eller *Hårdare tider för Stockholms barer. Högre krav på utskänkningstillstånd*, är bara några axplock ur tidningsrubriker våren 1990.

Orsakerna till 1896 års alkoholförbud var många (Richardson 1966). Faktorer som låg bakom var tidens moraliska strömningar, sociala problem med ökad prostitution och grasserande könssjukdomar, men också de statliga teatrarnas ekonomiska svårigheter. Avundsjuka låg bakom beslutet, sade de som arbetade på varietéerna. Teatrarna hade länge känt av konkurrensen. Privatteatrarna hade alltmer inriktat sina repertoarer till den lättare genren för att inte drabbas av halvtomma salonger. Man spelade Offenbachoperetter, sängkamarfarser och folklustspel – där Värmlänningarna kom att bli en av de mest spelade. Men när även de kungliga teatrarna, Operan och Dramaten, försökte göra likadant, blev det ett ramaskri och indragna anslag.

Den boxande kängurun – en efterföljare till de dansande björnar som förekom som attraktion på Djurgården på 1700-talet. Reklamblad för Stockholms Tivoli som hade öppnat på Djurgården 1883.

Snart flyttar man kanhända in serveringsborden i teatersalongen... Att spela allvarliga och högstämnda saker vid glasens klang, knäckebrödens knaprande och cigarrökens bolmande, det går väl ändå knappast för sig. Och i stället för entréaktmusik sjunger man slagdängor, och när ridån gått ner för pjäsen då dansar man cancan eller hänger på trapez, slukar knivar, äter eld och marscherar på ståltrådslina mitt över punschbuteljerna och smörgåsborden, skrev någon i en pamflett (Richardson 1966).

Men varietéerna överlevde. Det som svenska moralister ondgjorde sig över i denna underhållningsform, blev för de s.k. futuristerna på 1910-talet utgångspunkt för deras idé om en radikal anti-teater (Edwards 1988). Futuristerna ville ruska om den borgerligt akademiska teatern, och för dem var just den osofistikerade, vulgära varietén ett idealiskt medium för att engagera och påverka människor. Varietéteatern, som högg huvudet av *Högtidligheten, Heligheten, Allvaret, Sublimiteten och Konsten med*

stort K (Edwards s. 33), skulle överleva i den absurda teatern och i många, nutida s.k. fria teatergruppers verksamhet.

I kontinentens huvudstäder, i Paris och Berlin, avbröts aldrig den långa varietétraditionen. Den som egentligen aldrig hade fått något riktigt fotfäste i den svenska folksjälen. Våren efter den turbulenta hösten 1989 är t.ex. Östberlins stora varietéteater Friedrichstadtpalast fylld till sista plats. Jonglörer och luftakrobater blandas i ett raskt teknikstyrt tempo med sångkvartetter och lättklädda baletter. Om varietéerna för hundra år sedan drog nytta av sin tids nya teknik, elektriciteten, så har man här maximalt utnyttjat vårt sekels datorer. Gustaf Pettersons dotterdotter och övrig publik underhölls inte endast av detta artistutbud utan av ett överflöd av ljud- och ljuseffekter, vattenkaskader och dimridåer, av laserljus och pyrotekniska smällar. Men punschen lyste med sin frånvaro.